

Meritocratie versus zelfrespect: de prijs van gelijke kansen

Evelien Tonkens & Tsjalling Swierstra

“Wat is het toch met die kinderen? Ergens schuldig aan zijn, is onverdraaglijk voor ze. [...] Ze zijn bang voor de minste afwijzing – elkaar afwijzen is wat ze de hele dag doen – en ze zijn nog banger betrapt te worden op laakbaar gedrag. Het is alsof ze maar één stap van de poorten van de hel verwijderd zijn [...], het minste of geringste duwt ze er voor eeuwig in. Vandaar ook altijd die nadruk op fouten van een ander, alsof die henzelf vrijpleiten” (Beekmans, 2004, p. 236).

Kees Beekmans geeft zelf geen antwoord op zijn zo rake vraag waarom schuld voor de kinderen van zijn (zwarte) praktijkschool zo ondraaglijk is. In zijn mooie boek over zijn ervaringen als docent en directeur geeft hij wel talloze voorbeelden van deze neiging van de (meest 13-jarige) pubers zichzelf van schuld vrij te pleiten, zelfs in situaties waarin hun schuld ook voor henzelf evident moet zijn. Zo schrijft Miguel over waarom hij uit de klas is gestuurd:

“Ik kreeg bijna snoep van Martin toen zei de juf tegen hem wil je naar de strafklas? Hij zei nee toen ging ik praten met Diego toen herinnerde de juf dat ik ook naar de strafklas moest. Ik zei nee ik heb niks gedaan toen zei de juf ga uit m'n klas ik wil je niet meer zien in deze klas toen zei ik nee waarom ik heb niks gedaan toen zei de juf je bent brutaal je hebt geen manieren” (p. 230).

Waarom is schuld voor deze kinderen zo ondraaglijk? Het ligt voor de hand om de verklaring bij de ouders te leggen. Daar is ook wel aanleiding voor, want de meeste ouders vertonen precies dezelfde neiging. Ook voor hen is het ondraaglijk dat hun kind schuldig is en dus ontkennen ze het. Als Ronnie klasgenoot Judith slaat omdat het hem niet bevalt wat ze zegt, schorst Beekmans Ronnie en belt zijn moeder. Hij legt haar uit wat er net voor zijn ogen gebeurd is. Daarop begint de moeder haar zoon te verdedigen: “Ze wil wel eens weten wat dat meisje gedaan heeft dat haar zoon zo boos op haar is” (p. 207).

Evelien Tonkens is lid van de Tweede Kamer voor Groen Links. Tsjalling Swierstra is als filosoof werkzaam bij de Universiteit Twente.

E-mail: e.tonkens@tweedekamer.nl.

Uitzondering is de woedende vader die over zijn zoon tegen Beekmans roept: “Deesj jongen sodemieter! Deesj jongen klootzak! Groot klootzak!” (p. 199). Maar dat is waarschijnlijk de andere kant van dezelfde medaille: ook voor deze vader is het zo ondraaglijk dat zijn kind schuldig is, dat hij zijn kind onmiddellijk de grond in trapt. De kinderen imiteren dus de ouders door alle schuld verre van zich te houden. Alleen verklaart dat weinig. Het verbreedt de vraag alleen: waarom is schuld voor deze kinderen én hun ouders zo ondraaglijk?

“Het is alsof ze maar één stap van de poorten van de hel verwijderd zijn,” stelt Beekmans. Het is alsof ze overgevoelig zijn voor het verwijt iets verkeerd te doen, fout te zijn. Overgevoelig in de zin waarin iemand met brandwonden overgevoelig is. Met brandwonden voelt zelfs lauw water moordend heet aan. Dat is geen aanstellerij: als je brandwonden hebt dan voelt lauw water écht zo heet. Zo voelt misschien een beetje schuld als een doodvonnis voor deze kinderen van de praktijkschool – het laagste schooltype, onder het VMBO en net boven het speciaal onderwijs. Dat een beetje schuld voelt als doodvonnis, omdat zij misschien al heel vaak hebben gehoord dat zij fout waren. Niet alleen of niet zozeer moreel fout, maar vooral ook cognitief fout. Het foute antwoord gegeven, het foute cijfer gehaald, de foute CITO-score gekregen.

Heel vaak fout zijn en dat weten ook: dat is de hoge prijs die deze leerlingen moeten betalen voor gelijke kansen. Het onderwijs biedt steeds meer gelijke kansen en dus zijn prestaties in plaats van afkomst in toenemende mate bepalend voor het vervolgonderwijs waarin leerlingen terecht komen. Onze samenleving is de afgelopen twee eeuwen, en in het bijzonder de laatste vijftig jaar, steeds meritocratischer geworden: sociale afkomst is steeds minder bepalend geworden voor de maatschappelijke positie van burgers, terwijl persoonlijke verdiensten een steeds grotere rol spelen.

Iedereen is het erover eens dat dit een gewenste ontwikkeling is. Het is rechtvaardiger wanneer ieder dezelfde kansen op maatschappelijk succes heeft, en het is doelmatiger wanneer geen talent door gebrek aan kansen verloren gaat. Maar naarmate de meritocratie meer realiteit wordt, worden ook de dilemma's en schaduwzijden ervan beter zichtbaar. Eén van de schaduwzijden is dat kinderen die niet goed kunnen presteren op school, dat veel vaker en harder ingepeperd krijgen. Gelijke kansen vereisen immers ook veelvuldige, eerlijke metingen zoals CITO-toetsen, waarin slimme kinderen van lager opgeleide ouders objectief kunnen bewijzen dat zij een veel hogere opleiding verdienen. Het voorkomt ook dat domme kinderen van hoger opgeleiden overschat worden en naar te hoge vervolgoopleidingen gaan en later te hoge posities in de samenleving gaan innemen.

Meritocratie is dus rechtvaardig maar ook intens kwetsend voor al diegenen die niet zo hoog scoren. Iedere wedstrijd kent immers slechts enkele winnaars en vele verliezers. De ergste verliezers komen op de praktijkschool van Beekmans terecht. Verliezen, zeker systematisch en veelvuldig verliezen, kan een behoorlijke aanslag op het zelfrespect met zich meebrengen. Veel waardering is er niet voor verliezers, en dat voelen ze, zo stelt een VMBO docent:

“De kern van het probleem is dat wij allemaal, ja u ook, neerkijken op kinderen die niet goed uit een boekje kunnen leren. En dat brengen wij, ongewild, op de kinderen over. Zij voelen zich minder. Ze denken dat ze niks kunnen.”¹

Met de toename van competitie nemen ook de kans en de angst om te verliezen sterk toe:

“kinderen van 11 zijn opgewekt, vol vertrouwen en nieuwsgierig. De wereld ligt voor ze open. (...) De CITO-toets is het slachtingsmoment. Veel kinderen scoren lager dan verwacht. Op school wordt over de uitslag van de toets in harde termen gesproken. Een kind heet dan gedetermineerd. Precies zo voelen de leerlingen dat. Weg toekomst. En dat rekenen de kinderen zichzelf zwaar aan.”²

Daar krijgen ze misschien die brandwonden van, die Beekmans signaleert. Overgevoelig om fout te zijn, omdat ze al te vaak te horen hebben gekregen dat ze fout waren. Die aanslag op hun zelfrespect maakt misschien dat ze niet tegen kritiek kunnen en ook niet erg veel respect voor anderen op kunnen brengen.

Intussen hebben we de verliezers van de meritocratie wel hard nodig, en wel in twee opzichten. Een groot deel van de praktijkschool- en VMBO-leerlingen, die zichzelf als verliezer zien, en die wij ook grootscheeps het gevoel geven dat zij verliezers zijn, hebben we hard nodig als werknemer van de zorg tot en met de bouw. Maar we hebben ze ook nodig *als verliezers*, als mensen die bereid zijn met een lager inkomen en minder maatschappelijke status genoegen te nemen. Want zonder verliezers kun je helemaal geen wedstrijd spelen. Maar vijf procent van de spelers kan tot de vijf procent besten behoren. Om te voorkomen dat verliezers zich uit de competitie terugtrekken, moet je ze subsidiëren, betoogt sporteconoom Verhoogt zelfs over de sport: “In het bedrijfsleven verdwijnen verliezers vanzelf. In de sport heb je verliezers nodig voor de competitie.”³

Zowel het onderwijs als de arbeidsmarkt genereren een groot aantal verliezers. VMBO-leerlingen en praktijkschoolleerlingen voelen zich al verliezers als ze nog op school zitten, en vermoedelijk mede daardoor zijn ze weinig gemotiveerd om hun opleiding af te maken: een groot deel verlaat het onderwijs zonder diploma. Het kabinet Balkenende II voorspelt dat er binnenkort twee miljoen mensen zullen zijn voor wie op de arbeidsmarkt geen plaats is omdat ze geen of een te lage opleiding hebben.

Politiek en beleidsmakers zijn de afgelopen eeuwen, en zeker de afgelopen decennia, zo ijverig bezig geweest om het door links en rechts omarmde doel, gelijke kansen voor iedereen ongeacht afkomst, te realiseren, dat ze weinig hebben nagedacht over de bredere maatschappelijke consequenties ervan. Over wat voor soort samenleving je krijgt als die wens werkelijkheid wordt. Vooral over de vraag hoe verliezers in de meritocratie hun zelfrespect kunnen behouden, is weinig nagedacht. De Britse socioloog Michael Young deed dat wel al in 1958. Hij voorzag in zijn toekomstsatire, waarin hij de ontwikkeling naar een merito-

cratie tot 2034 doortrok, een opstand van deze verliezers. Want toen er nog een standenmaatschappij was, konden arbeiders met recht en rede stellen dat het domweg door gebrek aan kansen was dat zij niet hogerop waren gekomen. Als ze maar de kans hadden gehad, dan waren ze wel dokter of minister geworden. Dus niemand hoefde te denken dat zij minder waren! Young vreesde dan ook dat uiteindelijk de ene aristocratie de andere zou vervangen. De aristocratie op basis van afkomst zou slechts vervangen worden door een aristocratie op basis van verdiensten. Want terwijl het zelfrespect van de lager opgeleiden steeds fragieler werd, zou de arrogantie van de hoger opgeleiden steeds wanstaltiger vormen aannemen. Zij hadden niet alleen macht en geld, maar ze vonden ook nog dat ze dat helemaal zelf verdiend hadden. (Pijnlijk actueel, als we kijken naar de enorme zelfverrijking in de top van veel organisaties.) De mobiliteit zou uiteindelijk steeds meer afnemen. Mensen met hoge IQ's en hoge schoolprestaties zouden steeds effectiever opgespoord kunnen worden en elkaar ook opzoeken en trouwen, en de kans dat hun kinderen ook hoog scoren zou dankzij erfelijke en sociale factoren alsmaar groter worden. Omgekeerd zouden degenen die laag scoren er ook steeds vroeger uitgepikt worden en ook zij zouden steeds meer onderling trouwen en zo de kansen van hun kinderen steeds meer beperken. De sociale mobiliteit is in zijn verhaal in 2034 nog maar heel klein, net als de kansen en hoop van de lagere klasse om omhoog te klimmen.

Hoe meer een samenleving erin slaagt gelijke kansen voor iedereen te creëren, des te klemmender wordt het probleem van het zelfrespect van de verliezers. Youngs satire eindigt dan ook in een opstand van de lagere klasse, overigens wel geleid door vrouwen uit de hogere klasse. De lagere klasse heeft zelf geen woordvoerders, want potentiële woordvoerders zijn allang vanwege hun hogere intelligentie doorgestroomd naar de hogere klasse. Hogere klasse vrouwen leiden de opstand, om twee redenen die vandaag de dag ook actueel zijn. Ten eerste hebben zij vanwege (gebrekkige arrangementen rond) het moederschap toch nog steeds minder kansen op de arbeidsmarkt dan hun mannen, en vallen dus niet geheel samen met de klasse waartoe zij behoren. Ten tweede hechten zij meer belang aan waarden die in de meritocratie nauwelijks scoren, zoals vriendschap, zorg en kunstzinnigheid.

Young waarschuwt er dus voor dat een effectieve politiek van gelijke kansen uiteindelijk leidt tot een kille en harde samenleving, met een arrogante, zelfingenomen en egocentrische bovenklasse die zichzelf in alle opzichten superieur acht en meent in het belang van allen te handelen. En met een zeer ontevreden onderklasse, die echter het zelfrespect mist om in opstand te komen, en die het vermogen mist de eigen onvrede en het gevoel van onrechtvaardigheid te articuleren.

Onze samenleving is natuurlijk nog lang geen volledige meritocratie. Er zijn nog genoeg kinderen, vooral uit migrantenfamilies, die nog niet in het onderwijstype en de banen terecht komen die ze op grond van hun intelligentie verdienen. Er is dus nog veel werk te verrichten om het ideaal van gelijke kansen

echt waar te maken. Maar dat ontslaat ons niet van de plicht om het probleem van het zelfrespect van de verliezers, dat ook nu al levensgroot aanwezig is, onder ogen te zien.

Young veronderstelt dat de verliezers voor zelfrespect wel van de oordelen van de winnaars afhankelijk zijn. Zij hebben ook hun goedkeuring nodig om in hun eigen ogen te deugen. Misschien is dat tegenwoordig in mindere mate het geval, omdat er nu veel meer subculturen zijn met eigen waarden en eigen logica's van winnen en verliezen. Ook als je op school niet heel hoog scoort, kun je toch een ster worden in de tv-cultuur van Idols en Big Brother. Ook kun je veel zelfrespect ontleen aan een goed christen of een goed moslim zijn, of aan goed kunnen sporten. Je kunt ook een heel goede crimineel zijn en in de ogen van je maten hoog scoren. Er zijn nu waarschijnlijk meer mogelijkheden om je buiten het dominante waardensysteem te bewegen en er dus minder door geraakt te worden dan in 1958.

Dat relativeert misschien het probleem van het zelfrespect, maar het lost het zeker niet op. Bij Young zijn het de hoger opgeleide vrouwen die de opstand leiden, omdat zij zelf eigenlijk ook maar met één been in de meritocratie staan. Dat is tegenwoordig niet anders: ook nu hebben de meeste hoger opgeleide vrouwen niet de positie die je op grond van hun opleiding mag verwachten en die de meeste mannen wel hebben. En ook nu komt dat doordat zij vanwege het moederschap niet echt de kans krijgen en doordat zij in veel grotere getale andere zaken zoals vriendschap en zorg belangrijker blijven vinden dan prestaties op de arbeidsmarkt. Veel revolutionair potentieel valt er onder hen echter nog niet aan te treffen. Daarvoor hebben ze het dan misschien weer net te goed, omdat ze wel vaak een huishouden delen met een man die wel hoog terecht is gekomen en veel verdient.

Hoe kan het probleem van het zelfrespect dan wel worden opgelost? Daarin wijzen die vrouwen misschien wel de juiste richting aan. We zullen ten eerste op alle niveaus, ook op school en binnen de opvoeding, veel meer werk moeten maken van het waarderen van andere verdiensten. Kinderen moeten leren dat wij goed uit een boekje leren heus waarderen, maar niet belangrijker vinden dan aardig of zorgzaam zijn, goed kunnen tekenen, sporten, mensen aan het lachen kunnen maken, tuinieren of timmeren. Maar dan moeten we die andere vaardigheden en vakken ook serieus nemen en honoreren.

Ten tweede zullen we de competitie zelf aan banden moeten leggen – een streven dat op gespannen voet staat met het voorgaande, dat immers pleit voor nog meer wedstrijden. Een meritocratische samenleving neigt naar steeds meer competitie op steeds meer momenten. Logisch en vanuit gelijke kansen zelfs wenselijk, want de wedstrijd moet wel eerlijk zijn en er moeten veel kansen zijn om te bewijzen hoe goed je bent. Maar bezien vanuit het probleem van zelfrespect moeten we toch de wedstrijd zelf aan banden leggen. Er moeten ook levenssferen blijven waarin we niet met elkaar concurreren en waarin we elkaar gewoon nemen zoals we zijn. Waarin we elkaar niet telkens de maat

nemen. Vriendschap, liefde en vrijwilligerswerk zijn de meest voor de hand liggende kandidaten voor een wedstrijdsvrij bestaan. Maar ook het onderwijs en de arbeidsmarkt moeten tegen overmatige competitie beschermd worden. De tendens naar steeds meer toetsen en steeds vaker beoordelen moet een halt toegeroepen worden.

Eigenlijk staat niet alleen het zelfrespect van praktijkschoolleerlingen op het spel maar het zelfrespect van bijna iedereen. We zijn immers veel vaker verliezers dan winnaars. Maar misschien moet dat eerst goed tot ons doordringen. Of wist u niet dat tachtig procent van de Nederlanders denkt dat ze tot de twintig procent slimste behoren? Wedden dat u daar ook bij was? Maar Miguel, Ronnie en Martin niet.

Noten

- 1 Docent Willemine Trip van VMBO-school De IJdoorn in Amsterdam in *Volkskrant* 8 maart 2004.
- 2 Onderzoeker Heleen Terwijn die drie jaar lang onderzoek deed naar schoolkinderen in de Amsterdamse wijde Bijlmer in *Volkskrant Magazine* 10 januari 2004
- 3 Sporteconoom P. Verhoogt in tv-programma *Nova* van 16 augustus 2003 over de vraag of de sport nog wel gesubsidieerd moet worden.

Literatuur

- Beekmans, K. (2004). *Eén hand kan niet klapt en andere verhalen uit de zwarte klas*. Utrecht: Spectrum.
- Young, M. (2003) [1958]. *The rise of meritocracy*. New Brunswick: Transaction Publishers.